

Г.І. Волинка

Н.Г. Мозгова

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

ПРО МІСЦЕ ФІЛОСОФІЇ В СИСТЕМІ ОСВІТИ:

З ПОЛЕМИКИ КИЇВСЬКИХ ФІЛОСОФІВ

□□□□□□ **КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Сьогодні необхідність вивчення філософської та педагогічної спадщини українських мисленників минулого не викликає жодних сумнівів, не викликає й сумніву звернення до тих проблем в царині освіти, котрі хвилювали філософську громадськість на зламі віків, бо це є однією із заповорок позитивного вирішення багатьох проблем сучасної освіти.

Звертаючись до минулого, вражає насамперед злободенність тих проблем, які викликали в той час гострі дискусії серед представників професійної філософії Києва.

Зокрема, Київ в історико-філософській ретроспективі кінця XIX – початку XX століття постає не тільки як осередок бурхливого ідейного пошуку в розгалужених напрямках науки, але і як осередок яскравих талантів, їх стосунків, колізій їх творчої і особистої долі, їх філософської діяльності у співвідношенні із загальнокультурними обставинами тієї доби, конкретними перипетіями у взаєминах різних філософських товариств та їх актуальних домагань тощо.

Якщо ж переходити до розгляду тих полемік і дискусій, які хвилювали філософську громадськість Києва кінця XIX – початку XX століття, то неабиякий інтерес представляла собою дискусія, яка розгорнулася на сторінках київської преси стосовно місця та ролі філософії в системі тогочасної вищої та середньої освіти.

У 90-х роках XIX століття було проведено ряд змін в тогочасному Міністерстві народної освіти і новим міністром був призначений генерал П.В.Ванновський, котрий запропонував органам освіти виявити більш лояльне ставлення до учнів середніх шкіл, а також суттєво підвищити рівень середньої освіти шляхом читання лекцій в гімназіях викладачами високої кваліфікації, тобто професорами університетів. Одним з перших цю пропозицію підтримав Георгій Іванович Челпанов /1862 – 1936/ - професор /1891 – 1906/ і завідуючий кафедрою логіки та психології /1902 – 1906/ Київського університету Св.Володимира. згодом професор Московського університету /1906 – 1923/, засновник і директор першого в Росії інституту психології /1912 – 1923/, університетський вчитель В.В.Зеньковського та Г.Г.Шпета. Як професійний філософ Г.І.Челпанов сформувався саме в Києві. Про київський період у творчості Челпанова згадував М.О.Бердяєв. Він писав, що "... із представників академічної професорської філософії я ще на першому курсі університету мав близьке спілкування з Г.І.Челпановим, популярним професором філософії, який з великим успіхом читав курс по критиці матеріалізму. У нього збирались по суботам, я часто у нього бував, і ми вели довгі філософські бесіди. Ці бесіди були для мене корисними ... Політично ми розходились, але це було неважливо. Челпанов був у філософії насамперед педагогом. ... Він був дуже живою людиною, всім цікавився, він був для того часу новим типом професора" (1,125).

У Києві для такого експерименту, тобто для запровадження філософської пропедевтики в навчальний процес, була обрана Перша Київська гімназія, в якій у ці роки навчались М.О.Булгаков та К.Г.Паустовський. І з 1900 р. туди були запрошені професори з Київського політехнічного інституту та з університету. Природознавство, зовсім новий предмет для середніх шкіл, читав професор політехнічного інституту Добровлянський, а психологію та логіку в сьомих та восьмих класах з 1900 р. до 1906 р., тобто до відїзду в Москву – вищезгаданий професор Челпанов. Коли ж постало питання про втілення

цього експерименту в життя тобто запровадження філософської пропедевтики в усі школи Києва, розгорнулася з цього приводу гостра полеміка на сторінках київської преси.

Міністерство ж народної освіти планувало доручити викладання філософської пропедевтики “особам, які успішно закінчили курс в православних духовних академіях”.

18 листопада 1904 р. Г.І.Челпанов виступив у Київському товаристві класичної філології з доповіддю, яка мала назву “Про викладання філософської пропедевтики в середніх учбових закладах”, яку було згодом опубліковано з коментарями пана Величковського у “Південно-Західній неділі” за 1904 р., № 12 (2,3).

В цей же час в літературно-історичному альманасі “Киянин” за 1904 р., № 331 (3,3) поблікує свою замітку “Філософська пропедевтика в гімназіях” професор університету Св. Володимира Олексій Микитович Гіляров (1855 – 1938). Як відомо, О.М.Гіляров був свого часу одним із найвизначніших вітчизняних теоретиків і методологів історії філософії. З 1891 року він професор університету Св. Володимира, читав курс “Вступ до філософії” і курс “ Історії зарубіжної філософії”. За своїми філософськими уподобаннями О.М.Гіляров був прибічником і послідовником панпсихізму німецького філософа та психолога Г.Фехнера. Як пригадував В.Ф.Асмус, студент Київського університету в 1914 – 1920 рр., що “в лекціях Гілярова по історії філософії чарівне вреження залишав бездоганно високий інтелектуальний смак, естетична досконалість думки та мови, непричетна що до метушні та бахвальства, витонченість. Він добре знав собі ціну, деякими речами в собі навіть пишався, наприклад, бездоганим знанням мов” (4,93).

Згодом з’явилась відповідь на замітку О.М.Гілярова, яка мала назву “До питання про введення у гімназіях пропедевтичного курсу філософії” (5,133 – 148) екстраординарного професора Київської духовної академії по кафедрі історії філософії Петра Павловича Кудрявцева /1868 – 1940/. В 1897 р. він посів кафедру історії філософії в КДА, яку займав аж до закриття Академії у званнях доцента, екстраординарного та ординарного професора. П.П.Кудрявцев був одним з найближчих учнів та наступників Петра Івановича Ліницького /1839 – 1906/ по кафедрі філософії КДА, хоча за політичними поглядами вони стояли на діаметрально протилежних позиціях. П.П.Кудрявцев був лідером “лівого” крила Академії, одним з авторів проекту змін і доповнень статуту православних духовних Академії /1906 р./, а П.І.Ліницький – за свою суспільно-політичною орієнтацією належав до консервативно – ліберального крила тогочасної інтелігенції.

Слід підкреслити, що П.І.Ліницького теж не лишали байдужими питання щодо місця та ролі філософії в системі освіти /зокрема духовної/ і це знайшло своє вираження значно раніше вищезгаданих подій у його великій статті “Положення та протреби нашої духовної, переважно вищої освіти” (6, 317 – 334, 361 – 376).

Тепер детально звернемось до самої полеміки, але при цьому одразу ж зауважимо, що всі аргументи “за і проти” як професорів університету Св. Володимира /Г.І.Челпанова, О.М.Гілярова/, так і професорів Київської духовної академії /П.І.Ліницького, П.П.Кудрявцева/ стосувались, по-перше, чисто теоретичних питань, тобто питань про те, як кожен з них розумів суть філософії, її місце, її роль та призначення в житті суспільства. І, по-друге, чисто практичних питань, а саме: як і яким кадровими силами це можна здійснити. Інакше кажучи, по-перше, що саме викладати і в якому обсязі; і, по-друге, кому саме це доручити.

Г.І.Челпанов, маючи практичний досвід викладання філософської пропедевтики в Першій Київській гімназії і розробивши відповідний для цього підручник (7), який, до речі, дев’ять разів перевидавався в дореволюційний час, і його десяте видання вийшло у 1918 році. І саме підручник Г.І.Челпанова у 1946 р. був перевиданий 100-тисячним накладом у зв’язку із запровадженням Й.В.Сталіним викладання формальної логіки у середніх школах.

Г.І.Челпанов доходить висновку, що філософська пропедевтика повинна бути обов’язковим предметом в середніх навчальних закладах, а її зміст та обсяг повинен обмежуватись, по-перше, змістом формальної логіки, і, по-друге, узагальненнями емпіричної психології. На думку Г.І.Челпанова, це ті знання, які є сталими та завершеними, і саме вони мають закласти фундамент для майбутнього вивчення філософії в університетах. Але головне, на думку Г.Челпанова є те, що дані знання з гносеологічної точки зору, є насамперед апіорними. Як відомо, Г.Челпанов притримувався теоретично-пізнавальної позиції неокантіанства, хоча сам цю позицію і називав ідеал-реалізмом. Велике значення він приділяв гносеології, вбачаючи її головне завдання у визначенні можливостей та меж процесу пізнання. Як представник “емпіричного” напрямку в психології, Челпанов основи цієї психології будував не на досвідних дослідженнях, а на інтерпретації досвіду у дусі ідей Декарта та Канта про паралелізм душі і тіла.

На думку Г.І.Челпанова, необхідним підґрунтям будь-якого пізнання є наявність у свідомості апіорних ідей та елементів, які об'єднують в єдине ціле досвіду всі сприйняття та чуттєві уявлення. Найголовніше в досвіді – це робота думки, яка з допомогою самоспостереження та рефлексії виявляє наявність у свідомості людини апіорних ідей, як основи пізнавальної здібності.

Челпанов доходить висновку, що протяжність, прозорність, однорідність, нескінченність і т.п. не можуть сприйматись як видимі образи зовнішнього світу, а тому являється апіорними, які складають основу досвіду і виступають в якості необхідних передумов пізнання. В основу цього розуміння покладено тезу: у пізнанні ми ніде не стикаємося з річчю безпосередньо, а тільки з тим, що ми думаємо про неї, з нашим поняттям про цю річ. Поняття, на думку Челпанова, це ідеальний тип речі, що показує річ не такою, якою вона зазвичай буває, а такою, якою вона має бути, щоб ми могли її мислити. Ця мислена річ має ознаки, котрих годі шукати у зовнішньому досвіді, бо їх суб'єкт отримує з іншого джерела – зі споглядання закономірної діяльності свідомості.

В розумінні істини Г.І.Челпанов теж слідує неокантіанській традиції. У формально-логічному плані істина полягає для нього у відповідності думки з об'єктом, але зміст думки забезпечується не змістом об'єктивних явищ, а чуттєвим переконанням, незворушним чуттям достовірності та впевненості у відповідності думки та об'єкта. Тому найбільшою істинністю відрізняються формальна логіка та математика, бо вони виводять свої положення апіорним, дедуктивним шляхом і дають нам достовірні знання. В передмові до свого підручника з логіки для гімназій Челпанов підкреслював, що “вивчення силогістики є надзвичайно важливим для розумового розвитку учня”(8,1) і загальноосвітнє значення логіки він вбачав в тому, що “учень, знайомлячись з різноманітними формами дедуктивного умовиводу, навчається більш уміло обходитись із власною думкою”(9,1). А тому, “логіка не має за свою мету відкриття істин, а її мета – є доведення вже відкритих істин, у зв'язку з цим користь логіки скоріше негативна, ніж позитивна, бо її задача полягає в тому, як краще запобігти можливих помилок”(10,5).

Стосовно ж емпіричної психології, то Г.І.Челпанов, як практикуючий психолог-експериментатор, вважав, що ця наука повинна заглиблюватись в природу душі і свідомості, але при цьому його більш цікавлять атрибути душі, ніж її життя, хоча загальноосвітнє значення психології він вбачав у тому, “ щоб навчити учня орієнтуватись в розумінні власного душевного життя, щоб привчити його до “самовладання” і взагалі до спостереження психічних явищ, а також навчити пояснювати або описувати різні душевні

процеси, використовуючи наукову термінологію”(11,2).

Стосовно другого аспекту дискусії, а саме, хто повинен читати філософські курси, Г.І.Челпанов різко протривився тому, щоб їх читали професори духовних академій. Він вважав, що духовно-академічна філософія є далекою від досягнень емпіричних наук, особливо психології, що вона є виключно служницею богослов'я. До того ж він підкреслював, що духовні академії не поділяють з університетами права присуджувати наукові ступені магістра та доктора філософії (12). В духовних академіях професорами філософії на той час справді могли бути лише доктори богослов'я.

Абсолютно протилежної точки зору додержувався О.М.Гіляров. Він відносився до вирішення цього питання досить скептично. Які ж аргументи висував О.М.Гіляров на користь своєї позиції? По-перше, він вважав, що філософія не містить в собі ніяких сталих та завершених знань. “Вона є повністю результатом особистісного світорозуміння, яке ґрунтується на вільній критиці всієї дійсності і на такій же вільній творчості, а тому не ставить собі іншої мети, крім пошуку істини”(13,3). При цьому він підкреслював, що “... з усіх загальноосвітніх курсів він /курс з філософської пропедевтики –Н.М./ був би найбільш загальноосвітнім і при належному ставленні до нього, розширив би розумовий кругозір учня та підняв його розумовий рівень. Але у нас ... в сучасних умовах таким чином ставити це питання неможливо, а тому, якби ми і запровадили в своїх гімназіях викладання філософії, то воно врешті звелось б до млявого лицемірства і затьмарення. Можливо тоді прийшлося б замість філософії учням викладати будь-які розумові покидьки нездатних вчителів”(14,3).

О.М.Гіляров заперечував таке розуміння філософії, яке ґрунтується на встановленні першоначал та першопричин всього сущого. Задача філософії, на думку мислителя, дати таке світорозуміння, яке задовольняло б і розум, і почуття. “У суперечках про завдання і долю філософії, - відзначає сучасний дослідник творчості мислителя М.Л.Ткачук, - він завжди зберігав самостійну позицію, не поділяючи переконань ані позитивістів, ані метафізиків. Для нього цілком зрозуміло, що філософія має специфічний предмет дослідження, який не зводиться до предметів інших наук, і через це є самостійною галуззю знання. Водночас, філософія не може бути наукою про “вищі істини”,

першоначала, першопринципи всього суцього”(15,37).

Зрозуміло, що якщо філософія не може бути наукою про “вищі істини”, то вона буде вносити тільки розбрат у душі 16-річних юнаків, а це призведе чи до верхоглядства по відношенню до філософії, чи справить деморалізуючий вплив на формування їх світогляду. В процесі викладання філософської пропедевтики також неможливо уникнути суперечності при розгляді філософських проблем, а тому в будь-якому випадку треба дотримуватись певного світоглядного орієнтира, інакше все зведеться до повної невизначеності та розмитості. В тогочасних умовах, вважав мислитель, не існує також повної свободи у викладанні філософії, оскільки вона завжди несе в собі елемент ересі, тим самим підриваючи основи релігії. Свого часу у еретизмі був звинувачений і сам філософ, про що свідчать спомини В.Ф.Асмуса: “Гілярову було заборонено в майбутньому читати розділ середньовічної філософії і схоластики. Вилучена була філософія середніх віків і з першого видання підручника Гілярова “Філософія в її сутності, історії та значенні” /1916/. І тільки в другому виданні підручника /1910/ розділ середньовічної філософії був відновлений” (16,96). Всі ці події стали наслідком тих елементів релігійного скептицизму та вільнодумства які були угледені в його лекціях з історії філософії.

Звичайно, таке розуміння сутності філософії було абсолютно несприйнятливим для представників духовної філософії. І підтвердження цьому ми знаходимо в статті П.І.Ліницького(17, 342-355), де він у досить різкому тоні критикує промову О.М.Гілярова стосовно філософії на урочистому акті університету Св. Володимира /16 січня 1898 р./. Для П.І.Ліницького, як представника філософського теїзму з його персоніфікованим розумінням Абсолюту є несприйнятливим вчення О.М.Гілярова про всесвітню свідомість як душу світу, як певний духовний принцип, який аж ніяк не тотожний християнському Богу, хоча інколи О.М.Гіляров і називає його Богом(18,35-36).

В гносеологічних питаннях позиція О.М.Гілярова досить неоднозначна. Таке твердження О.М.Гілярова стосовно пізнавальної цінності філософії /та її значення в системі освіти/ піддані гострій критиці П.І.Ліницьким.

Насамперед, П.І.Ліницький звинувачував О.М.Гілярова у протиріччі з самим собою: оскільки за Гіляровим, філософія не являє собою систему знань про першоначала та першопричини всього суцього, яку можливо було б передати іншим і тим самим навчити їх, “то яким же чином в такому випадку, - запитував П.І.Ліницький, - можливо взагалі головне завдання філософії вбачати у виробленні такого світорозуміння, яке б задовольняло і розум, і почуття?”(19,354). На думку ж О.М.Гілярова, ніякого протиріччя тут немає, оскільки становлення філософського знання – це завжди внутрішній акт, це справа особистої творчості і тому викладання філософії немає ніякого відношення до природи філософії, а її студювання втрачає будь-який сенс. Звідси питання про кадрове забезпечення викладання, для О.М.Гілярова, відпадає само собою.

Вийняtkово однозначна точка зору, уособлена О.М.Гіляровим ,заперечувалась П.П.Кудрявцевим. Він однозначно стверджував, що філософські дисципліни в обсязі 5 уроків на тиждень треба викладати в старших класах гімназій. Своє твердження він мотивував тим, що логіка, психологія, історія філософії, та початкові основи філософії в теологічному спрямуванні (основи метафізики) за Статутом 1814 р., викладались в аналогічних гімназіям – середніх духовних навчальних закладах – семінаріях.

Вивчення цих дисциплін, на думку П.Кудрявцева, сприяло підготовці випускників семінарій до слухання розширених курсів з філософії в духовних академіях, що забезпечувало наступність середньої та вищої духовної освіти. “Вказаній меті (викладання філософської пропедевтики – Н.М.) повинні слугувати,- вважав Кудрявцев, - логіка та систематичний огляд головних напрямів у рішенні основних філософських проблем ... А так як розуміння філософських понять і логічних прийомів абсолютно неможливе без попереднього ознайомлення з життям свідомості, то до вказаних дисциплін необхідно ще приєднати і психологію” (20,137). Зазначимо також, що П.Кудрявцев добре розумів, що зміст філософського компоненту середньої освіти повинен мати розумні межі і не претендувати на формування у слухачів цілісного світогляду. Користь від прослуханих гімназистами філософсько – пропедевтичних курсів він вбачав у тому , що в студентські роки їм “не прийдеється витратити час на ознайомлення з елементами логіки та психології і на освоєння філософської термінології: все це буде зроблено в середній школі”(21,137). На думку П.П.Кудрявцева, в курсі філософської пропедевтики є дещо стале та завершене: це зміст формальної логіки, узагальнення емпіричної психології та формальний зміст головних філософських понять. Саме ці знання вважав П.П.Кудрявцев “діють найбільшим чином на розум семінаристів і привчають давати звіт у тому, що ми готові приймати на віру”(22,141). Саме в цьому П.П.Кудрявцев вбачав головне призначення філософії в житті людини. Це призначення знайшло своє відображення і в його визначенні філософії: “Філософія – це звіт у принципах життя, які встигли проявити себе в тих чи інших сферах життя”(23,306).

Стосовно питання про те, хто повинен викладати філософські курси, П.П.Кудрявцев однозначно стверджував, що вони повинні читатись професорами духовних академій. Які ж доводи висував П.Кудрявцев на користь духовних філософів? Перш за все, це існування більш давніх традицій в духовній школі, а значить і в “духовній філософії” в порівнянні із “світською”. “В той час, як” світська філософія” у нас тільки но ще зароджується, “академічна філософія” вже має за собою давнє минуле, в якому не було 10-річної перерви у викладанні”(24,141). Далі, вважав П.П.Кудрявцев, кадрове забезпечення викладачами філософії в гімназіях можливе тільки за рахунок випускників духовних академій, оскільки в університетах на той час філософія читалась тільки на історико-філологічному і частково на юридичному (історія права, історія філософії права) факультетах. “...Історія підтримає академістів, -робить висновок П.Кудрявцев, -і ми вважаємо, що Міністерство народної освіти не помилиться, доручивши академістам цю справу, у крайньому випадку до тих пір, поки університети не будуть випускати достатню кількість філософськи- освічених людей”(25,147).

Що ж до питання про певний релігійний напрямок, в якому будуть викладати філософсько-пропедевтичний курс в гімназіях академісти, то П.П.Кудрявцев вважав, що цей напрямок аж ніяк не обмежить свободи викладання (так вважали Г.І.Челпанов та О.М.Гіляров), оскільки, по-перше, в свій час “вся нова західно-європейська філософія виросла саме в християнській атмосфері”(26,144) і по-друге, “християнство аж ніяк не визначає, якого напряму треба додержуватись в гносеології – емпіричного чи раціоналістичного, надаючи розробку гносеологічних проблем вільній думці людини, і ми бачимо серед академічних професорів і раціоналістів (в гносеології) і емпіриків ... Хоча зрозуміло, що в академічному викладанні немає місця виправданню таких філософських напрямків, які носять атеїстичний чи антихристиянський характер, але вивчення цих напрямків не тільки не виключається, а навпаки, передбачається як завданнями академічної освіти, так і існуванням спеціальної для цього кафедри – кафедри історії філософії”(27,147,145).

Позиція ще одного учасника дискусії виростає з ґрунту вищезазначеної проблематики і протистоїть як П.П.Кудрявцеву, так і Г.І.Челпанову. Уособлює цю позицію П.І.Ліницький. Як і Г.І.Челпанов, він вважав, що в середній школі /в семінаріях і в гімназіях/ “... не повинно бути метафізики /початкові основи філософії/, - /порівняй з позицією П.П.Кудрявцева – Н.М./, - як науки наскрізь критичної. Спроба ввести таку науку в середню школу веде лише до того, що філософські положення, котрі мають критичний характер, тобто вимагають об’ємного і систематичного критичного обґрунтування, перетворюються в положення догматичні. Учень, засвоївши певні твердження у якості догматичних, згодом бачить, що ці ж твердження піддаються критиці, і це, принаймі на перших порах, справляє на нього небажану дію: у нього з’являється думка, що догматичних, тобто непідвладних суперечкам положень, взагалі бути не може”(28,363). Тому в семінаріях і гімназіях треба викладати не початкові основи філософії (метафізику), а історію філософії, психологію і логіку.

Щодо останньої філософської дисципліни, П.І.Ліницький начебто солідаризується з Г.І.Челпановим. але яку ж рису його позиції в розглядуваній дискусії уособлює твердження про необхідність викладання історії філософії? Адже саме історія різних версій розв’язання одних і тих же філософських проблем формує в учня певний набір категоріальних матриць для оціночних і асоціативних суджень. Перші сприяють оцінці, другі - досягненню попереднього розуміння. Саме історія філософії, за П.І.Ліницьким, задає певну міру передсуджень і передрозумінь.

Але чому П.І.Ліницький вважав, що метафізика небажана в гімназіях і семінаріях, оскільки її поліфонія вносить смути в душі школярів, а історія філософії, навпаки, бажана? Адже і остання вміщує цілий спектр відмінних, інколи діаметрально протилежних точок зору щодо тієї чи іншої проблеми. Чи не вносить таку ж смути і історія філософії, якщо – ні, чому? Ні, не вносить, вважав П.І.Ліницький. якщо метафізика, сутнісно орієнтована на вічність і надчасовість, викладає свої взаємосуперечливі істини як існуючі одночасно, тобто не розводить їх у часі, то історія філософії пронизана діахронізмом. Протилежні позиції тут розведені у часі і просторі, тому не створюють суперечності, такої небезпечної для молодих, незагартованих душ.

Щодо такої філософської дисципліни як психологія, то П.І.Ліницький солідаризує з Г.І.Челпановим, що саме “психологія повинна викладатись як загальна основа для гуманітарних наук та повинна бути вступом до цих наук”(29,369). Але розуміння сутності психології у цих представників духовної і університетської філософії діаметрально протилежне: для Г.І.Челпанова, як практикуючого психолога – експериментатора, психологія є наукою емпіричною, а для П.І.Ліницького – наукою філософською. “Пануючий сьогодні напрямок психології, - вважав Ліницький, - намагається перетворити її в науку природничу, найтіснішим чином пов’язаним з фізіологією. Такий напрямок психології закономірно витікає з того положення, яке займають гуманітарні науки у світських учбових закладах, головним чином в університетських. Між тим психологія являє собою природну і необхідну основу для наук гуманітарних, як фізика для наук природничих (філологічних, мовознавчих, історичних, юридичних). Тому і матеріал для себе вона повинна брати із наук гуманітарних – із історії та літератури, із сфери мовознавства та з наук юридичних, з метою, щоб цей матеріал піддавати психологічному аналізу, маючи на увазі вирішення основних психологічних питань”(30,369).

Питання про те, кому викладати філософські дисципліни в середній школі, здається, не дуже хвилювало П.Ліницького. Принаймі він не включається в полеміку щодо переваг університетських, чи духовно-академічних професорів. Але це не означає, що його не хвилювали більш глибокі і фундаментальні аспекти даного питання, а саме, ідеал особистості, або устрою суб'єктивності викладача філософії загальних класичних навчальних закладів.

Яка ж позиція врешті-решт перемогла? Так трапилось, що Міністерство народної освіти підтримало свою власну директиву, яка пропонувала доручити викладання елементів філософської пропедевтики "особам, які успішно закінчили курс у православних духовних академіях" і обмежити це викладання психологією і формальною логікою. І оскільки ці дисципліни стали викладались "за сумісництвом" священиками, то закономірно, що після Жовтневої революції психологія та логіка в кінці кінців поступово зникли з числа предметів, які читались раніше в середніх навчальних закладах дореволюційної Росії.

ПОСИЛАННЯ:

1. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии). – М., 1991.
2. Див.: Челпанов Г.И. О преподавании философской пропедевтики в средних учебных заведениях // Юго-Западная Неделя. - 1904. -№ 12.
3. Див.: Гиляров А.Н. Философская пропедевтика в гимназиях // Киевлянин, 1904. - № 331.

4. Асмус В.Ф. Философия в Киевском университете в 1914 – 1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. – 1990. - № 8.

5. Кудрявцев П.П. К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии // Труды КДА. – 1905. - Т.1. - Кн.1.

6. Див: Линицкий П.И. Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего образования // Вера и разум. – Харьков, 1897. – Т.2. – Ч.2.

7. Челпанов Г.И. Элементарный курс философии. Ч. 1. Психология. Ч. 2. Логика (для гимназий и самообразования) – Киев, Одесса, 1907.

8. Челпанов Г.И. Учебник логики (для гимназий и самообразования). Киев; Одесса. – 1906.

9. Там само.

10. Там само.

11. Челпанов Г.И. Учебник психологии (для гимназий и самообразования) Киев; Одесса. – 1906.

12. Челпанов Г.И. О преподавании философской пропедевтики в средних учебных заведениях // Юго-Западная Неделя, 1904 - № 12; Кулаковский Н.А. О проекте нового устава гимназий// Киевлянин, 1904. - № 12.
13. Гиляров А.Н. Философская пропедевтика в гимназиях //Киевлянин, 1904. - № 331.
14. Там само. - № 331.
15. Ткачук М.Л. Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. – К., 1997.

16. Асмус В.Ф. Философия в Киевском университете в 1914 – 1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. – 1990. – № 8.

17. Линицкий П.И. Речь о философии, произнесённая профессором философии А.Н.Гиляровым на торжественном акте университета Св. Владимира, 16 января 1899 г. // Труды КДА. – 1899. – Т.1.

18. Докладніше про це див.: Ткачук М.Л. Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. – К., 1997.

19. Линицкий П.И. Речь о философии, произнесённая профессором философии А.Н.Гиляровым на торжественном акте университета Св. Владимира, 16 января 1899 г. // Труды КДА. – 1899. – Т.1.

20. Кудрявцев П.П. К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии //Труды КДА. – 1905. - Т.1. - Кн.1.

21. Там само.

22. Там само.

23. Кудрявцев П. Абсолютизм или релятивизм? –К., 1908.

24. Кудрявцев П. К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии // Труды КДА. – 1905. – Т.1. – Кн.1.

25. Там само.

26. Там само.

27. Там само.

28. Липицкий П. Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего образования // Вера и разум. – Харьков, 1897. – Т. 2. – Ч. 2.

29. Там само.

30. Там само.

